

Деян Айдачич

Офіцери Пишчевичі: риса сербської ідентичності та їх втрата

Ще з часів Петра I експансія Російської імперії на південь і захід втягнула в орбіту російських політичних інтересів сербів і чорногорців. Православний і слов'янський народ, який жив між двома імперіями-суперницями – Австрією і Туреччиною, – був ймовірним союзником Росії в наступі на Балкани. Кампанія залучення сербів почалася ще у 1724 році, коли до Росії приїхали перші сербські офіцери та солдати. За часів цариці Анни був сформований сербський гусарський полк, в якому прославилися Йован Албанез, Йован Стоянов, Іван Божич та інші офіцери.

На землях австрійської імперії, де змішано проживали серби й угорці, зростало напруження між сербськими переселенцями з Туреччини, які мали дозвіл влади на проживання, та угорцями, які цьому усіляко противилися. Для посилення свого впливу віденський двір сіяв ворожнечу між сербами і угорцями, заселяв цю територію мешканцями інших національностей, зокрема німцями. Природно, у сербів виникли побоювання щодо їх насильного переведення у католицьку віру, всупереч гарантованому праву свободи віросповідання, а також страх перед втратою наданих привілеїв.

Крім того, австрійською владою було прийняте рішення про те, що у зв'язку зі зменшенням загрози з боку Османської імперії та відсуненням кордону на південь сербські військові формування також будуть переміщені до Сави і Дунаю або ж серби будуть змушені залишити військову службу й утратять свої привілеї.

Між сербським населенням у Поморишші і Потиссі відбувся розкол. Дехто погодився переселитися, залишаючись

у війську, дехто залишився на землі своїх дідів і батьків, втративши попередні права, але з'явився і третій варіант – ідея масового переселення в Росію. Серед офіцерів із потисько-поморишського кордону, які знали про сербський гусарський полк в Росії та його участь у війнах, виник рух за переселення, який набирив сили і чисельно зростав. Коли віденський двір усвідомив зв'язок між масовим переселенням сербів до Росії та несподіваним спустошенням військового кордону з Туреччиною і втратою досвідчених військових частин, було прийнято рішення про заборону подальшого переселення.

Під командою сербських офіцерів у Росію переселялися представники різних народів, але командні посади обіймали серби. Історики наводять різні дані про кількість людей, які прибули до тодішньої південної Росії. Туди переселялися досвідчені офіцери, чийм завданням стало укріплення кордону з козаками й турками, а потім – просування до Чорного моря й Криму.

Про долю сербів у Росії, їх невдалі спроби зберегти свою національну ідентичність та зрештою їхню асиміляцію можна довідатися з різноманітних свідчень та писемних джерел: переписів, архівів, топонімів, антропонімів та ін.

Заздрість та незгоди між сербськими військовими провідниками швидко призвели до боротьби за владу над військом та обіцяною територією. Після заснування під командою Хорвата Нової Сербії (між Кременчуком на Дніпрі і Семлаком на Синюсі) виникло напруження у стосунках між Хорватом та новоприбулими Шевичем і Прерадовичем. Як вихід із ситуації цариця Єлизавета і Сенат у 1752 році прийняли рішення про формування ще однієї території під сербським началом – Слов'яносербії (між Бахмутом та Луганськом). Слов'яносербія була поділена на західну частину під командою Прерадовича та східну, ближчу до Луганська, під керівництвом Шевича. Та навіть створення географічно відокремлених територій не втихомирило пристрастей – Хорват докладав усіх зусиль, щоб переманити до себе людей із території суперника, хоча Військова колегія заборонила йому це робити.

Ці дві території – Нова Сербія і Слов'яносербія – мали різне підпорядкування: Слов'яносербія підлягала Військовій

колегії, командуванню армії, а Нова Сербія – безпосередньо Сенату. Це призвело з одного боку до сильнішого впливу Військової колегії на Слов'яносербію, а з іншого – до зміцнення зв'язків Нової Сербії із політичними покровителями Хорвата.

Батько і син

Симеон Пишчевич був одним із сербських офіцерів, які прийняли рішення переселитися до Росії в той час, коли австрійський двір уже заборонив переселення. Однак капітану Симеону Пишчевичу все ж вдалося потай отримати паспорт у російському посольстві у Відні. На святвечір 1753 року він прибув до Києва.

У серпні 1754 року з наказу свого командування С. Пишчевич вирушив у район Бахмута, точніше до Шевичевої Слов'яносербії, й оселився у місцевості, що називалася Раївка, на березі Сіверського Донця. Невдовзі він отримав завдання купити коней для царської конюшні, однак по дорозі додому його спіткало нещастя – через паводок загинули його дружина і син.

У С. Пишчевича була можливість залишитися при петербурзькому дворі, але він піддався на вмовляння Хорвата перейти до його війська. Невдовзі Симеон одружився вдруге – на племінниці Хорвата, не одержавши, втім, попередню згоду дядька-опікуна. У цьому шлюбі у нього народився син Александр, якому також судилося служити згодом у російському війську.

І батько, і син залишили спогади про своє життя. Твір Симеона не завершений. У ньому він описав службу в австрійському війську та службу російському цареві від часу переїзду до Росії до поїздки з трьома полоненими поляками улітку 1767 року. Таким чином спогади Симеона охоплюють 13 років його кар'єри в російській армії (з 1754 р. по 1767 р.), проте не відображають його участі у російсько-турецькій війні, у знищенні Запорізької Січі та залишення військової служби у 1778 році. Спогади Александра Пишчевича охоплюють весь період його військової служби та початок ведення господарства в успадкованому ним маєтку.

У творі Симеона Пишчевича, як і загалом в автобіографічних оповідях, присутня суб'єктивна точка зору. В мемуарах часто трапляються пізніші виправлення, зміна оцінок під впливом наступних переживань або певного життєвого досвіду. Мемуари, на відміну від навмисно не коригованих щоденників, відображають позицію й враження автора не в момент, коли відбувалися події, а роздуми і уявлення автора про ці події тоді, коли мемуари готувалися до видання. Тому ставлення Симеона Пишчевича та його сина до свого життя, питання національного самовизначення, опис їхніх стосунків з начальством і підлеглими, з представниками інших народів, з якими вони зустрічалися і про яких писали, слід розглядати як ставлення, сформоване на момент остаточного редагування текстів. На жаль, ми на маємо тих нотаток-діаріюшів, які вели Пишчевичі і які згодом вони використали для написання спогадів, отже не можемо порівняти їхні початкові думки та погляди із викладеними у спогадах.

Твори Симеона і Александра Пишчевичів написані легко, у хронологічній послідовності подій. Лише іноді з'являються принагідні згадки про якісь пізніші події або нагадування про щось, що вже відбулося, так, наприклад, Александр згадує, що маєток батька перейшов до нього п'ятнадцять років після батькової смерті. Їхні ж оцінки людей не змінюються, адже позиція і батька, і сина визначається вже сформованими поглядами на події, які вони описують.

Самоідентифікація переселенців

Відчуття переселенцями своєї окремішності визначає їхню самоідентичність у новому для них оточенні. Ця самоідентичність з часом змінюється в залежності від їхніх очікувань та від існуючих механізмів інкорпорації переселенців у місцеве суспільство і населення. Важливими факторами визначення ідентичності є: віра, звичаї, мова. Отже, залежно від зацікавленості чи незацікавленості місцевої спільноти у пристосуванні переселенців до оточення різні культури взаємодіють у напрямку або гармонізації й узгодження їхніх культурних

впливів або стирання відмінностей між ними та поглинення місцевою офіційною культурою звичаїв і традицій переселенців. У середині XVIII ст. серби переселялися до Росії не як утікачі-вигнанці з рідної землі, а за власним бажанням, що надавало їм можливість більш активно діяти в нових умовах і обстоювати свої законні права. Це були вправні і досвідчені воїни, які чудово виконували свої обов'язки – зрештою російська імперія і запросила їх на службу саме як воїнів.

Отже, серби, які прибули до Росії, мали своєю яскраво виражену національну ідентичність та великі сподівання на щасливе життя в Росії, хоча насправді не знали, що їх очікує в цій країні і якою буде доля їхнього колективного переселення.

Пишчевичі у своїх творах висловлюють власну точку зору, складовою якої є колективне самоусвідомлення сербів як переселенців, православних, воїнів. Формування уявлень про свій та інші народи нерозривно пов'язане із системою цінностей оповідача. Описуючи особливості представників своєї та інших національностей, Пишчевичі дають свої суб'єктивні оцінки та характеристики. Відмінності в оцінках батька і сина залежать від різниці їхніх поглядів на життя. Одна і та сама риса, наприклад, любов до жінок чи напоїв, залежно від того, кому приписується, може бути по-різному оцінена: або як насолода життям, або як вада, яка руйнує суспільство. Оцінюється і свій, і чужий народ, а важливість певної риси залежить від того, хто надає оцінку.

У цій праці ми розглянемо, як два Пишчевичі сприймають сербів, які зміни відбуваються в їхньому етнічному самовизначенні. Оскільки питання переміни етнічної ідентичності є складним процесом, то вивчення набуття Пишчевичами російської ідентичності, а також їхнє ставлення до інших народів вивчатиметься в наступних роботах.

Самоідентичність особистості є складною системою взаємопов'язаних поглядів і почуттів. Коли йдеться про зміну ідентичності, ця система руйнується і будується заново. При цьому змінюється й сама особистість, а її характер визначає межі можливих змін. Психологічно-соціальні риси, притаманні типу, до якого належить окрема особа, зберігають певні ознаки ідентичності на довший час, інші – на коротший. Від деяких ознак попередньої ідентичності швидко

відмовляються, а деякі ревно і наполегливо захищають навіть тоді, коли ідентичність уже змінена. Через те важливим є питання, які елементи національної ідентичності втрачаються раніше, а які зберігаються довше, які ниточки, що пов'язують із корінням, розриваються перші, а які останні.

Мова

Симеон Пишчевич уперше зіткнувся з російською мовою в посольстві у Відні: *«Я слухаю їхню розмову російською і нічого не розумію крім того, що чую якесь слово, схоже з моєю рідною мовою, але оскільки вони говорили швидко, мені вона здалася зовсім новою і незрозумілою...»* [С I, 7]. Він знав німецьку і трохи угорську. Контактуючи з росіянами ще в Австрійській імперії, він почав намагатися говорити мовою своєї майбутньої батьківщини. В Росії він удосконалив свою російську, про що іноді дає принагідні коментарі. Сербська мова була для нього мовою родинного спілкування, а також, ймовірно, мовою спілкування в колі сербів. Якщо порівняти особливості мемуарів Симеона і Александра Пишчевичів, можна помітити різницю між все ще неправильною мовою батька – насиченою сербізмами та недосконалою за стилем – і правильною тогочасною російською мовою сина.

Жінки і сім'я

Обидві дружини Симеона Пишчевича були сербками. З Дафиною Рашкович, дочкою полковника Рашковича, він одружився дуже молодим ще на батьківщині у 1748 році. Коли він обирав другу дружину, його вибором керувало бажання продовження свого сербського роду. Отже, і друга дружина Симеона також була сербкою – племінницею всемогутнього господаря Нової Сербії, дочкою покійного брата Йована Хорвата. Очевидною є відданість Симеона дружині та сім'ї. Образ дружини Пишчевич представляє у мемуарах як вірну супутницю, яка часом супроводжує його у військових походах.

Він схвально ставиться до того, що дружина подорожує разом з чоловіком: це позитивно впливає на їхнє родинне життя, а також до того, що подорожі дозволяють дружині розширити свій світогляд, знайомлячись із новими народами і землями.

Син у своєму ставленні до жінок був протилежністю батька. Александр Пишчевич, людина сентиментального і фривольного XVIII століття, був, сказати прямо, бабієм. Поміж дружинами і дочками офіцерів, міщан і аристократів у гарнізонах і містах, де проходив його полк, він знаходив собі численних коханок, що викликало підозри у його командирів і, ймовірно, уповільнювало просування по службі. На життєвому шляху цього спокусника були жінки різних національностей, отож у його спогадах трапляються і етностереотипи. Проте етностереотипи жінок не можна в усьому ототожнювати із етностереотипами чоловіків цих національностей. Можливо, здобути жінку іншої національності було для Александра Пишчевича також способом пізнання інших народів – помітно, що серед коханок Александра відносно небагато співвітчизниць.

Найбільшим і забороненим коханням Александра була його родичка – двоюрідна сестра з містечка Крилова. Пізніше, коли Александру було 34 роки, він познайомився зі своєю майбутньою дружиною, сербкою, дочкою придворного радника Федора Юришича. На той час вона була дружиною дипломата Митендорфа. Довідавшись, що Митендорф не виконував своїх подружніх обов'язків, Александр порадив жінці звернутися до батька і отримати розлучення.

Разом з тим, брат Александра Іван, був прикладом іншого ставлення до вибору дружини. Він одружився з дочкою ліфляндського поміщика, марнотратного німця, барона Унгарна.

Звичаї життєвого та річного циклу

Ані Симеон, ані Александр не згадують звичаї, принесені з рідної країни. Вони не пишуть, що святкують Славу – день святого захисника своєї родини, який відзначає кожна сербська сім'я. Наприкінці спогадів Александра лише мимохідь згадуються уривки заповіту батька про те, що захисником їхньої

родини був архидиякон Стефан. За старим календарем свято архидиякона Стефана відзначається 27 грудня, за новим – 9 січня. З великою мірою впевненості можна припускати, що Симеон вшановував свого святого – родинного захисника.

Коли йдеться про побутові свята, Симеон поверхово згадує про своє перебування у Крилові та згоду своєї майбутньої другої дружини вийти за нього заміж, описуючи лише благословіння її матері: *«Я поцілувався з нею і ми обмінялися між собою золотими перстнями. Я взяв її після цього за руку і повів у іншу кімнату. Там ми вклонилися її матері (вона нас залишила на самоті), і я сказав: «Дозвольте вам представити вашу дочку, від цього часу мою наречену. Ми обоє віддаємо себе у вашу батьківську милість»* [С II, 14]. Саме вінчання та весілля Пишчевич не описує. У творах батька і сина Пишчевичів немає народних забобонів – вони були людьми Просвітництва, які бачили світ і прочитали багато книг. Сербські звичаї, отже, трапляються у спогадах Пишчевичів рідко. Через те незвичним є фрагмент, де якийсь майор Петрович, звинувачений у незаконному використанні прізвища Шарович, виправдовується, спираючись на звичай: *«Він сказав, що це прізвисько отримав його батько (від простих людей, за сербським звичаєм надавання прізвиस्क, через вістну, яка йому “ішарала” (розмалювала) обличчя)»* [С II, 11].

Їжа та напої

Традиції харчування також є елементом вираження національної ідентичності. Зокрема, Пишчевич так пояснював невелику кількість сербів, які від'їжджали на навчання за кордон: *«Незнання німецької мови переважно походить від того, що батьки не віддавали своїх синів на навчання. Нерозумно вони уникали просвіти, і то переважно через страх недотримання постів, уявляючи, що їхні сини, коли підуть з дому, будуть їсти кожен день м'ясо і, так живучи, забудуть і віру, і закон, розчиняться серед німців і так стануть зовсім нездатними до економного домашнього життя»* [С II, 1]. Йдеться про недотримання молодими людьми вимог церковного православного календаря, пов'язаних із їжею. Для батьків це означало втрату

ідентичності, хоча їхні побоювання пояснюються тут вельми матеріальними причинами: неможливістю жити багатше і, відповідно, вживати більше м'яса.

Свої традиції у харчування серби принесли і на нову батьківщину. Цьому сприяла і можливість вирощувати чи купувати в Новій Сербії та Слов'яносербії звичні продукти. Симеон Пишчевич спочатку ніяк не може пристосуватися, але згодом уже купує квашену капусту, моркву, редьку, особливо ж він радіє пиву, яке, за його словами, він тоді найбільше любив, і медовусі. *«Пізніше ми знайшли дорогу річкою Доном до Черкаська і Таганрогу, порти на Азовському морі, в які греки із Царгороду привозили вино та інші товари»* [С II, 1].

У корчмі під час подорожі з поляками Симеон, очевидно, не був схильним до міцних алкогольних напоїв та, хоча він і опирався, поляки все ж напоїли його якоюсь єврейською медовою. Описуючи військові походи в Європі Симеон часто згадує вино і пиво. Алкогольним напоєм, до якого звикли серби, було саме вино. Між панонською низовиною та Карпатами, у виноградному Токаї, у XVIII ст. перебувала російська місія, яка купувала вино для царського двору. Коли Пишчевич підкреслює багатство людей, у яких він перебуває у гостях, то згадує саме угорське вино як хороше і вишукане.

Пісня

У творах Пишчевичів немає ані слова про «коло» – народний танець, в якому учасники стають у коло і рухаються певним кроком. На новій батьківщині у сербів збереглася любов до пісні, яку часто співали разом за келихом вина, як спогад про рідний край та історію свого народу.

Одну вечірку в Станішича, якого Симеон Пишчевич приставив наглядати за своїм Александром, той описує у своїх спогадах так: *«Станішич не міг поїхати, не зайшовши до двох своїх земляків сербів, отож з приводу розставання вони добре випили і, роздзявивши роти, різали вуха якимись сербськими піснями in trio, а цей їхний галас підняв на ноги не тільки господаря, але й усю околицю»* [A I, 3]. У спогадах Александра є також

опис однієї вечірки у Шклові в 1783 році, у маєтку Симеона Зорича, колишнього коханця цариці. Там зібралися серби і співали пісні. Між ними був і «лукавий монах», який нібито йшов у Єрусалим, аби помолитися за здоров'я Зорича. *«Поки ми тільки наповнювали шлунки, все проходило миролюбно, але коли настала черга напоїв і голови моїх друзів закрутилися, почалися сербські пісні, до яких монах додав одну дуже сумну про падіння сербського царства, і про цю подію розповідав так, ніби він сам був її очевидцем»* [А I, 3].

Віра

Переважає більшість сербів – православні християни. Сербські офіцери, які служили в австрійському війську, спілкувалися з представниками інших віросповідань. Будучи глибоко віруючою людиною, Симеон Пишчевич сказав секретарю Черневу з російського посольства у Відні у відповідь на висловлене побоювання, чи він не католик: *«Мій закон і віра – православні, грецького обряду»* [С I, 7]. Розповідаючи про своє дитинство в Карловці, він пригадує, як ходив із батьком до патріарха Арсенія Йовановича Шакабенте. Симеон згадує, як полюбив тоді його вже старий церковний достойник. Одним із найвиразніших страхів сербів того часу був страх перед примусовим окатоличенням через унію. Коли Симеонів батько хотів віддати свого сина у церковну школу піаристів, умовою було прийняття хлопцем римокатолицької віри, на що батько не погодився. Очевидно, сербська церква у Карловацькій митрополії докладала багато зусиль для зміцнення опору проти прозелітичних акцій уніатів.

Маючи на увазі постійний тиск католицьких інституцій і захист своєї віри, можна було б подумати, що Пишчевичі були старанними віруючими. Коли Симеон пише про свої зрілі роки, він, між іншим, не згадує про відвідування церкви, не пише про ікони в домі. У його творі немає особливої релігійної відданості чи покори, навіть святкувань християнських свят, які він, без сумніву, відзначав. Коли Пишчевич згадує церкви, то це споруди на шляху, яким він проїжджає,

місця зустрічі з людьми: *«У той час я часто бував при дворі, на балах і на прийомах, а на свята і в церкві»* [С II, 6]. У його довгому творі церкви найчастіше згадуються під час опису виконання завдання в Польщі. На цих сторінках яскраво вимальовується думка про необхідність церкви в житті поляків і опосередковано підтверджується її мала присутність у житті в Росії. На питання, якою була релігійність Симеона Пишчевича, важко відповісти, незважаючи на сотні сторінок, які він залишив. Можна припустити, що його зв'язок із Богом і священниками визначався обрядами життєвого циклу. Найширше описується поховання матері, а також першої дружини, яка загинула у паводку в Карпатах, на землі, де Симеон мав вирішувати, як він забезпечить вічний спокій своїй нещасній дружині.

Симеон Пишчевич не знає, як точніше назвати жителів Карпат. Він бачить, що йдеться про слов'янське плем'я і мову, помічає, що це переважно уніати, і говорить про подібність двох церков. *«Треба знати, що у тих горах в Угорщині, Карпатах, над польським кордоном не живе жоден інший народ, крім слов'ян. Їхня рідна мова є слов'янською, а за вірою вони належать до грецького обряду, тільки що з давнини вони переведені в унію. Їхні священники служать службу богу за грецьким обрядом слов'янською мовою. Різниця полягає в тому, що за главу церкви вони визнають папу римського»* [С II, 9]. Дружину Симеона, яка загинула під час паводка, ховають за його згодою уніатські священники, і він, загалом неприхильний до цієї церкви, при нагоді згадує обрядові дії і з великою теплотою говорить про уніатського архієпископа, який намагався його втішити в болі і не хотів прийняти нічого за свою службу. Коли загинула дружина Пишчевича, він погоджується покликати архідиякона уніатського митрополіта з Мункача і ще одного протосвященника на поховання: *«Християнство, думав я, всюди однакове. Між уніатською та східною церквою різниці майже немає, а більше важить, щоб тіла передавалися землі за християнським звичаєм, ніж просто, без обряду, закопувалися в землю. Тому я сказав священнику, щоб він зробив так, щоб від мого імені покликав їх і попросив привести із собою ще кількох священників – щоб похорон пройшов за християнським*

законом. І ще я попросив його подбати про воскові свічки, про майстрів, які зроблять труну, про телічку і птицю для поминок і про все інше, чого вимагає звичай.

Наступного дня відправили службу слов'янською мовою, як в уніатів, подібно до східної церкви, відправляють. Правив протосвященник з іншими священниками та дияконом. Після служби почалося відспівування, яке здійснював архидиякон. Після відспівування він також прочитав проповідь, і тоді за християнським звичаєм тіла моєї дружини і мого сина в одній труні і з одним віком поховали за церквою в землю» [С II, 9].

Симеон пише, як він не любить мандрівних монахів. Вони, на його думку, є жебраками, які ні суспільству, ні людям не приносять нічого доброго.

Коли Александр говорить про заповіт свого батька, він пише, як його батько заповів поховати його на відкритому просторі, але сказав священнику: «Я знаю, що мій син Александр побудує тут церкву, отож, скажіть йому, щоб він спорудив храм, присвячений архидиякону Стефану, покровителю нашої родини» [А II, 7]. Цікавим є фрагмент твору Александра Пишчевича, в якому він пише про своє ставлення до релігії: «Усі віри я вважав однаковими, адже всі вони у своїй основі мають однакове джерело: шанування Бога [...] із усіх церковних обрядів найбільше я любив слухати моральні проповіді розумного священника в храмі будь-якої віри. Власне кажучи, вся моя віра складалася із десяти заповідей» [А I, 1].

Деякі зі згадок про Бога у творі А. Пишчевича спираються на традиційні зразки вітання в межах християнських культур, але без виразу релігійних почуттів. Коли Александр пише у 1796 році лист своєму старому батькові, він підписує його: «милістю Господа Бога, Ваш найпокірніший син А. П.», – використовуючи епістолярну форму підкресленої пошани. Александр Пишчевич описує своє прохання позичити певну суму грошей, скероване до Депрерадовича. Останній відповідає йому, що не має грошей, покликаючись на ікони як на свідків [А II, 12]. Проситель, який отримав відмову, впевнений, що його багатий земляк бреше, клянучись, і не хоче дати йому гроші. Незалежно від правдивості слів Депрерадовича, очевидно, що його покликання на ікони було гарантією, яку «дає» ікона як святиня і святий, який на ній зображений.

Із наведеного витікає, що серби хотіли зберегти через родину і міцні кровні зв'язки свою ідентичність. За творами Пищчевичів, не схоже що вони були дуже прив'язані до зви- чаїв і церкви. Основна їхня турбота в Потиссі – не втрати- ти віру – тут не існувала у такому вигляді, адже вони жили з православним народом. Але втративши зв'язок із культом сербських святих, передусім святих Неманичів, вони розчи- нилися в східнослов'янському морі. Не врятувало їх навіть те, що на їхнє прохання на сербські території прибули сербсь- кий ігумен Афанасій Милутинович та архімандрит Софроній Добрашевич. Основною причиною для запрошення сербсь- ких священників було нерозуміння мови. З часом же мовний бар'єр зникав, а разом з ним зникала потреба у підтриманні зв'язку із сербською церквою.

Менталітет. Менталітет народу як сукупність його психологічних особливостей, зокрема тих, що пов'язані з віль- ним реагуванням та почуттями, становить собою явище, яке важко визначити і описати. Звичайно, не всі представники одного народу мають спільні особливості, але коли йдеться про характер народу, тоді йдеться про переважні його риси. Пищчевичі висвітлили менталітет сербів-переселенців до Росії свого часу. Тоді як Симеон не робить узагальнень національ- них рис, чи вужче сербів-офіцерів, Александр Пищчевич пише про задрісність, високомірність та лицемірство сербів. Він на- вів починає свій твір одним таким судженням, заперечуючи, що високомірність, притаманна всім сербам, властива і йому. Александр засуджує лицемірну радість своїх земляків, які при зустрічі завжди цілуються, навіть якщо не люблять один од- ного, а навіть ненавидять. Характерні риси сербів Александр узагальнює в цілком особистому, дуже суб'єктивному баченні.

Ставлення Александра Пищчевича до сербського наро- ду можна охарактеризувати як відштовхуюче. Розчарування і незадоволення він проектує у виразно негативне відношен- ня до народу своїх предків і батьків. Для нього серби вже ста- ють Іншими – він відкриває в них вади.

Самовизначення сербів. Симеон Пищчевич похо- дить з чорногорського краю Паштровичі [С II, 1, 6, 11], але ніко- ли не ідентифікує себе як чорногорця. Симеон називає себе

сербом зі Славонії, таким чином визначаючи не лише географічний простір, з якого він походить, але й підкреслюючи історико-політичний аспект того, що він належить до сербів, які перейшли Саву і Дунай та живуть на виділених їм прикордонних територіях австрійського царства. Вже після переселення Пишчевич іноді, коли йому це було вигідно, видавав себе за росіянина перед неслов'янами. Симеон Пишчевич, коли говорить про збирання сербів із Туреччини для частин своєї нової батьківщини, думає про своїх земляків, які залишилися в османській імперії. Він висвітлює також явище потурчення: *«Слід згадати, що турки за Савою в Туреччині, у Боснії і Сербії відрізняються від тих з Анadolії і Єгипту. Вони колись були християнами, як і решта сербів, але через турецьку лють і насильство потурчилися. Вони живуть переважно у містах, а в селах рідко. Мова і звичаї сербські»* [С II, 6].

Хоча і розділений, розпорошений різними переселеннями, сербський народ мав відчуття єдності і народної цілісності. Пишчевичі вирушили до російського царства з великими надіями на те, що в ньому, далеко від кривд австрійського царства, знайдуть щастя, а навіть допоможуть звільненню сербів на Балканах. Ця ідея пронизувала мрії військових, які, поважаючи одновірну імперію, хотіли бути в перших рядах визволителів своїх братів. Але життя в новому середовищі не дозволяло їм піддаватися таким мріям, адже воно змушувало їх займатися повсякденними турботами про своє місце в новій спільноті. Наміри амбітних офіцерів, які вирушили в далеку дорогу з почуттям певного обов'язку по відношенню до тих, кого залишили у двох імперіях – австрійській та турецькій, – передбачали їхнє отожднення з цілями нації. Їхні почуття вже були почуттями національної ідентичності нового століття, які включали у певній туманній перспективі також національні завдання, за якими серби з Росії були б вождями остаточного визволення сербів на Балканах. Такий задум висловлював у своїх історико-політичних працях граф Джьордже Бранкович.

У Александра Пишчевича зустрічаємо цікаву деталь про одного земляка, де він вносить узагальнююче висловлювання, яке стосується всіх сербів: *«в Олвіополі ми пішли до*

п. Пулевича, мого знайомого [...] і земляка а мабуть і родича, тому що усі серби вважаються родичами» [А II, 6].

Зміна ідентичності. Серед усіх видів ідентичності етно-конфесійна найменшою мірою піддається змінам. Вище зазначалося, що ідентичність є цілою сукупністю особливостей, якими своя група відрізняється від певної іншої групи, котра може сприйматися як ближча чи віддаленіша. Варто зазначити, що ідентичність не є статичним явищем. Ідентичність може бути змінною, але існують різні типи її змінності: при **зміні ідентичності** змінюються особливості і відношення представників однієї групи шляхом їхнього самовизначення і самоназивання, тоді як при **заміні ідентичності** змінюються і самоназивання, і самовизначення разом із особливостями, тож представники групи називають себе представниками іншого народу чи віри.

Риси, які творять ідентичність однієї особистості, є динамічною, відносно стабільною, а в деяких ситуаціях і піддатною зміні, сукупністю ідентичностей, з яких деякі особливості є індивідуальними і особистими, а деякі представляють риси, котрі індивід поділяє з іншими людьми. Приналежність до вікової групи, професії, родини, племені, народу, групи народів, віри, раси становлять риси ідентичності. Співіснування різних видів ідентичності є звичайним явищем. Серед багатьох характеристик ідентичності, яку індивід сприймає як свою, відмежовуючи себе від інших, велике значення має приналежність до народу. Співіснування двох або кількох етнічних ідентичностей, між іншим, не звичайне.

Втрата ідентичності і прийняття нової звичайно є одночасними і паралельними процесами, але вони не взаємозумовлені. Деякі з процесів втрати попередньої ідентичності перебігають менш залежно від набування нової (послаблення, занедбання, забування і зречення), тоді як деякі процеси перебігають у взаємозв'язку двох ідентичностей (формування подвійної ідентичності з паралельним існуванням двох ідентичностей, заміна етноідентичності іншою національною або якоюсь іншою, напр., професійною, ідентичністю).

Елементи ідентичності однієї етно-конфесійної спільноти численні, отже, постає питання, які з цих елементів виникають при зміні і заміні ідентичності. Різні особливості

можуть бути предметом зміни або заміни, так що при зміні того, що вважається своїм, можуть існувати різноманітні характеристики і якості. Коли йдеться про зміну і заміну ідентичності сербів у Росії XVIII ст., можна помітити різні процеси зміни і заміни сербської ідентичності російською. На прикладі спогадів Симеона і Александра Пишчевичів очевидним стає, як етнічна ідентичність залежить від особистих характеристик, індивідуалізованого підходу, в якому приналежність і зміни у відчутті приналежності не можуть спрощуватися і представлятися простим і незмінним описом чужого або свого народу як одного єдиного типу.

Пристосування до нового становить процес, в якому відмінності своєї ідентичності частково змінюються, щоб суб'єкт або група легше увійшли до нового оточення, до ще недавно чужого світу. Вони приймають визначені якості і спосіб поведінки, типові для нового середовища, зберігаючи при цьому деякі старі навички і погляди. Таким чином відбувається одночасне послаблення одних та наполегливіше зберігання інших рис старої ідентичності. Довше і легше зберігаються якості, які не суперечать очікуванням та вимогам нового середовища, а також ті, які в системі цінностей прибульців мають особливо важливе місце. Навіть коли процес пристосування до нового середовища значною мірою змінив ідентичність, довго зберігається пам'ять про своїх предків, своє походження та етнічну назву.

У новому середовищі, між новими людьми, які говорять новою для сербів російською мовою, на новій території переселенці з Балканів повинні були опанувати чимало невідомого. Усі вони, поки сприймали нові особливості, зберігали риси старої етнічної ідентичності, у них було виправдання свого прибуття, адже вони вирушили до Росії не для того, щоб утратити всі свої сербські риси. Переселенці-сербі пристосовуються: деякі повільно і невдало, деякі прискорено. Абсурд їхнього пристосування полягає у тому, що їхній від'їзд з Потисся і Подунав'я був викликаний відсутністю бажання пристосовуватися, а в новому середовищі на них чекала схожа необхідність – влитися до нового середовища і пристосуватися до його вимог. Вхідження до нового суспільства

вимагало переоцінки дотеперішнього життя і навіть часткового прийняття зразків, які в ньому діють. Тоді, як деякі вимоги були обов'язковими, щодо інших переселенці мали свободу вирішувати самостійно, як і скільки їх змінювати.

Подвійна ідентичність. Почуття одночасної приналежності до двох народів є тимчасовим станом, зважаючи на те, що одна з ідентичностей врешті-решт переважає. Почуття двоякої приналежності з'являється у людей, які назавжди змінили місце свого постійного проживання і приймають приналежність до нового середовища, але не розривають зв'язку зі старою. У відношеннях старої і нової ідентичності переселенців відбувається накладання і співіснування самоідентифікації і зі старим, і з новим етносом та країною. На відміну від заміни, при почутті подвійної ідентичності розвиваються двоякі моделі ідентифікації. Подвійна ідентичність може зберігатися в групі, якщо існують колективні фактори підтримки також тієї ідентичності, яка як ідентичність меншості зазнає тиску більшості.

Серби є народом, який поневолі багато переселявся, отож у своєму колективному досвіді мав також почуття подвійної ідентичності. Від часу приходу турків на Балкани багатьма хвилями переселення за межі османської імперії серби розселилися до Герцеговини, Далмації, Славонії, Влашки, деякі з них поверталися на рідну землю. Після турецького походу помсти за участь сербів у австрійській війні проти Туреччини наприкінці XVII і початку XVIII ст. відбулися масові переселення з етнічних сербських земель у Подунав'я. Вздовж берега Дунаю аж до Сант Андре серби розселилися всередині австрійської імперії, стаючи її підданими.

У Росії, як новому середовищі, відбувається також зменшення важливості регіональних відмінностей між сербами, що походять із Туреччини, Славонії, Далмації. Цей процес зрозумілий, адже локальний патріотизм втрачається і пересувається на терени нової спільноти, в якій кожен член зустрічається з новим досвідом і новими напруженнями. Їм більше не потрібна ідентифікація колишньої землі, бо усі серби об'єднуються, а росіяни отримують риси географічно, етнічно, ментально розгалуженого корпусу.

Занедбання і забування свого є процесом, який повільніше чи швидше відбувається і охоплює всі елементи життя, хоча деякі з них зберігають і пам'ятають довше, а деякі легше відходять у забуття.

Мова перебувала під постійним тиском навколишнього середовища, адже від сербів беззастережно вимагалось використання російської мови в явній комунікації. У цій ситуації рідна мова прибульців була приречена на обмежене використання в колі родини і сербів-знайомих. Факт, що сербські офіцери були сконцентровані на одному географічному просторі, спочатку уможлиблював їм використання сербської мови. В якості захисника рідного спадку виступили також пісні, але їхня обмежена функція і особливі нагоди, в яких вони виконувалися, не могли значно продовжити активне використання сербської мови між переселенцями без освіжування новими прибульцями із старих земель і без сербського друкованого слова. Втрата сербської мови була лише питанням часу.

Досліджуючи темп зникнення сербів, історики вивчали архівні матеріали про сербів. Географи та історики, порівнюючи назви місцевостей та власні імена людей, вказували на втрату сербських назв протягом XIX і XX ст. Аспекти повсякденного життя меншою мірою піддаються вивченню швидкості забуття, оскільки вони невлітні і пов'язані з нечисленними джерелами. Серби не довго зберігали свої церковні звичаї, бо більшість священників була росіянами. Пам'ять про свою національну історію через церкву була таким чином неможливою, тож і сербські святі, і сербське родове дерево забувалися. Так пам'ять про етнічне походження та історію нації перейшла до сфери усного переказу особистих спогадів з покоління у покоління та фольклорних жанрів. У ситуації переходу на російську мову цей спосіб збереження ідентичності був приречений на недовговічність, адже мова забувалася і ставала чужою.

Симеон Пишчевич, переселенець першого покоління, не згадує сербських святих, родинне свято Славу, сербські пісні та історію. Він їх знає, але, судячи з «мемуарів», не передає своїм дітям. При цьому слід мати на увазі, що Симеон написав історію сербів, використовуючи свої вільні дні після звільнення з військової служби. Написання великого об'ємного

твору свідчить про те, що він не був байдужим до історії свого народу. Але у повсякденному житті його зв'язок із сербами відображається лише у родинних зв'язках, у виборі дружини-сербки, у мові, якою він говорить у сімейному колі.

Зречення. Відмова від рис попередньої ідентичності і самовизначення представляє спосіб знищення приналежності до народу батьків і предків. Зречення власної ідентичності є способом вираження незадоволення і незгоди з тим, що цю ідентичність становить. Незвичайним є самознищувальний характер, який має зречення своєї ідентичності, але це явище зустрічається в історії і має свої закономірності.

Існування спогадів Александра Пишчевича дає нагоду дослідити його відчуження і віддалення від сербів, яке в деяких випадках доходить аж до зречення. Александр Пишчевич іще в юності дотримується максими, що краще не триматися своїх земляків і родичів. У декількох місцях свого твору він повторює, що намагався уникати служби зі своїми земляками, хоча його уникання не завжди послідовне, як він хотів би це представити. Все-таки незаперечним фактом є те, що молодий Пишчевич мав внутрішній опір по відношенню до власного народу. Можливо, що в негативному образі сербів, який мав Александр, вбудоване також його ставлення до сербських офіцерів, до сварок сербів, до опікуна, якого йому призначив батько, і проти самого батька, від якого він очікував більше прихильності і фінансової допомоги на початку кар'єри.

Особистість молодого Александра формувала мати, яка походила з роду Хорвата – роду суперників Пишчевичів. Імовірно, нетипове протистояння землякам пов'язане також із формуванням підліткового бачення світу. Мати, очевидно, мала вплив на формування Александра, але він не пише, яке було її відношення до тих земляків, які неприхильно ставилися до Пишчевичів. Можемо припустити, що хлопець знав про чвари, які панували між членами ширшого кола родини. Вони могли стати зразком його ставлення до усіх сербів. Особистий досвід утвердив його у вірі, що від сербів не можна чекати нічого доброго.

Заміна ідентичності є одночасним зреченням своєї попередньої ідентичності шляхом прийняття нової ідентичності, припинення самовизначення як представника одного

народу чи етно-конфесійної групи і самовираження приналежності до іншого народу чи групи. Хоча на перший погляд заміна етно-конфесійної ідентичності пов'язана зі зламною миттю проголошення цієї заміни, йдеться про процес, який здійснюється у кілька фаз. Заміні ідентичності можуть передувати різні зміни попередньої ідентичності, а навіть її однобічне зречення, щоб у певну мить відбулася заміна самовизначення. Заміна усіх необхідних елементів не відбувається одночасно, так що процес заміни або зміни національної ідентичності є складним процесом, в якому може відбуватися їхнє переплітання.

При заміні ідентичності може виникнути потреба виправдання цієї заміни і пояснення свого нового місця в світі, потреба нового витлумачення свого зв'язку з минулим і освоєння нової колективної пам'яті. З прийняттям нової ідентичності приймається також бачення світу новим суспільством, а його цінності стають для суб'єкта бажаними рамками поведінки і мислення.

Російська імперія в розквіті приваблювала іноземців і давала їм можливість для розвитку та збагачення. Звичайно, більше шансів мали люди, які раніше і повніше приймали звичаї та канони російського суспільства й самі ставали росіянами. Іноземців не русифікували силоміць, але з часом вони позбавлялися чужим росіянам рис, пристосовувалися до нового суспільства і ставали «домашніми». Імперія як земля обітована давала можливість торговцям, військовим, ремісникам розпочати нове життя. Військові успіхи, розширення імперії приваблювали авантюристів, відважних і прагматичних людей, готових на ризик заради можливого прибутку. Переселенці, які не планували повернення на свою батьківщину, могли легко зрозуміти переваги заміни своєї ідентичності через перетворення на росіян.

Сербські офіцери, запальні люди надшвидкого реагування, нестримані та честолюбиві, мрійники, незадоволені, вирушали до Києва з вірою у міф про російське царство як захисника усіх православних слов'ян. Бажаючи почуватися сильними і захищеними, вони повірили, що своїм переселенням до Росії вони здобудуть її силу. Охоплені ідеєю про успіх, вони вирушили в дорогу, якою ходили і до них.

Як представники малого і підкореного народу серби сподівалися, що у великому російському народі і сами посядуть гідне місце. Тим, що полегшувало заміну їхньої ідентичності, було спільне православне віросповідання, почуття етнічної близькості і внесок у просування в особистій кар'єрі. Коли серби заміняли свою ідентичність російською, вони ставали частиною могутньої нації, і це могло бути виправданням їхнього особистого вчинку.

Заміна етноідентичності професійною ідентичністю. Російська імперія при запрошенні сербів до власної армії не вимагала від них жертви знищення власної ідентичності. Цариця, Сенат і Колегія виділили сербам одиниці і території, які мали сербські назви: Сербський гусарський полк, Нова Сербія, Слов'яносербія.

Серби, розміщені на південному кордоні російської імперії, отримавши дві території, які носили назви їхніх старих країв, локальну владу командирів-сербів, часто друзів і родичів, отримали можливість боротися за військову честь та славу і просування по службі, яке могло принести високі чини і посади. Коли території, передані сербам, внаслідок реформи, у них відняли, колективні цілі почали зникати, стала важливою особиста доля і позиція в російській армії. Навіть тоді, коли серби бачили недоліки цієї потужної державної машинерії, вони не припиняли захоплюватися нею і бажали стати її повноправними жителями, незалежно від колишніх колективних цілей.

Цілком можливо, що вони не тужили за своїм краєм, а палко і ласо, по-південному енергійно почали боротися, переважно між собою, за позиції при дворі та біля начальства. У новому середовищі серби мали нав'язливу ідею про те, як покращити своє становище і зміцнити свою позицію у суспільстві. У творі Симеона Пишчевича повторюються вирази *Здобути славу і честь, За честь і славу*. Сербі зблизька бачили, як безжалісний Хорват піднявся, знищуючи і обкрадаючи інших. Сербі краще, ніж інші, могли бачити, як красень Симеон Зорич завоював увагу цариці і здобув становище в суспільстві, якого багато достойніших і хоробріших від нього людей не отримали. Пристосовуючись до нового середовища, деякі серби досягали успіху військовими подвигами, а деякі плітками, любовними

зв'язками і високими покровителями. Були також такі, що не мали успіху, що не пробилися і не збагатилися, а втратили й те, що привезли із собою. Серби, які хотіли зробити кар'єру в війську, повинні були розраховувати на правила просування по службі в армії, отримання бойових нагород, а деякі – на підлабузництво, оббріхування інших, лестошці. Метою сербів було влиття в суспільство. Вони були налаштовані одні проти одних, що викликало суперечливі почуття – вони і трималися одні одних, але і зазрили та шкодили одні одним.

Маргіналізація етнічної ідентичності за рахунок соціалізації повинна була бути протилежною бажанню збереження ідентичності. Але окремі люди були готові на все заради того, щоб піднятися. Агресивні прибульці почали підніматися суспільними сходами, отримувати силу, маєтки і славу, а також почали нехтувати своїм етнічним походженням. У творах батька та сина дехто з їхніх земляків уже виявляє такі схильності. Симеон стриманіший, він бачить передусім індивідуальні риси і почувається сербом, тоді як Александр, безоглядний і запальний, менше хоче бачити особисті якості, а більше схильний до узагальнення і пориває зі своєю сербською ідентичністю. У цьому він амбівалентний. Александр говорить, що він перший росіянин у родині, та незважаючи на це, військові успіхи його батька-сербів значно більші, ніж Александрові.

Парадоксальна доля сербів-переселенців простежується також на прикладі долі двох сербських офіцерів, двох Пишчевичів, які служили російській імперії. Їхні непокірні предки втекли з османського царства і зберегли свою ідентичність, їхні діди і батьки були підданими австрійського царства, щоб Симеон і його ровесники з пробудженими національними почуттями і гордістю вирушили у пошуках кращої долі і знайшли на сході нову батьківщину. Основними причинами переселення з Австрії були страх перетворення на селян та страх окатоличення. На початку «Мемуарів» Симеон Пишчевич описує незадоволення сербів після ліквідації прикордонних одиниць та рішення переселитися з Потисся з повною вірою у сенс цього від'їзду. Вони переселилися як частина одного народу, але в новому середовищі їхні зв'язки і риси спільної ідентичності почали

втрачатися. Через втрату ідентичності число розпорошених сербів зменшувалося, щоб на початку ХХ століття зникли останні їхні нащадки, які почувалися сербами.

Серби думали, що в Росії доля буде до них ласкава. Їхні сподівання були набагато більше скеровані до свого народу, але врешті-решт колективна ідея потерпіла поразку. Офіцери, зайняті своєю кар'єрою, не мали навіть часу для зведення життєвих рахунків зі своїми земляками. Вони ревниво влаштовували власні долі і, як це видно у Симеона та Александра Пишчевичів, вимірювали свої успіхи успіхами своїх земляків. Їх не цікавили неуспішні співвітчизники, яких доля опустила на дно. А Симеон Пишчевич у кар'єрі не був невдахою – він здобув високу посаду генерал-майора, був кавалером ордена святого Георгія, отримав маєток, але все ж він був незадоволений, коли порівнював себе з тими, хто досяг більшого. Батько, порівняно з сином, – полум'яний патріот і син, який уже зрікається своєї сербськості, залишили дорогоцінне свідоцтво та оцінку свого життя, як і життя своїх сучасників і співвітчизників. У мальовничих рядках про той час ми спостерігаємо цінності, якими вони керувалися. В цих спогадах вже передбачається доля всіх сербських нащадків у Росії, – тікаючи від розчинення, вони розчинилися, тікаючи від плугів та волів, вони перестали бути сербами і стали росіянами чи українцями.

Зречення власної ідентичності і прийняття іншої етнічної ідентичності пов'язані з втратами і здобутками народів на великій карті світу. В обміні між народами, у певній великій та довгій партії доль різних народів серби втратили відважних офіцерів і їхніх нащадків. На питання, що отримали східні слов'яни тим, що кілька тисяч або кілька десятків тисяч сербів прибули і залишились назавжди, важко дати точну відповідь, оскільки не можна встановити, які риси вони передали своїм численним сусідам.

Хоча можна простежити життя окремих людей і сербських родин у Росії, їхні сліди губляться. Але як простежити долі тих, хто швидко розчинився, а потім у якомусь своєму нащадку знову спалахнув? Чи взагалі можливо здійснити підрахунок надій і мрій, з одного боку, і реальних результатів, з іншого? І чи можна зробити остаточний підрахунок, якщо

будуть наведені дані про всі маєтки, битви, ордени, становища, перемоги і поразки, нащадків? Співвітчизники і нащадки з берегів подунавських рік залишилися без захисників, імовірно, і без когось, хто на іншому місці відзначився б особливими досягненнями. Серби, які залишили своїх співвітчизників в австрійському царстві і стали росіянами, про таку допомогу перестали навіть думати. У нащадків цих переселенців напевно і тепер зберігаються балканські риси та імпульси.

Від прибульця в першу чергу очікують саме пристосування. Він приходить у нове середовище, звичаї і норми якого відрізняються від тих, до яких прибулець звик. Вони незрозумілі й далекі для іноземця-переселенця, вимагають пристосування та прийняття. У цьому прийнятті прибулець вимушений пристосовуватися, іноді і принижуватися, займати другорядне положення. Прибульці, передбачаючи можливі труднощі, забували і забувають, що їх очікує невідомість та розчарування, а не тільки мрії про краще життя в новому середовищі. Саме ці сподівання їх «засліплюють», не дозволяють їм передбачити проблеми, які їх очікують в новому середовищі. Так було завжди, і так буде в майбутньому.

ДЖЕРЕЛА:

- С – Известіе о походеніи Симеона Степановича Пишчевича 1731–1785 / Под редакціей Д. Чл. Нила Попова. – Москва 1884; Мемоари / Симеон Пишчевић. – Београд, Српска књижевна задруга, 1964. – 531 с.
- А – Жизнь А.С. Пишчевича, имъ самимъ описанная 1764–1805. / Съ предисловіемъ и примечаніями Д. Чл. Нила Попова. – Москва 1885.; Мој живот (1764–1805) / Александар Пишчевић. – Нови Сад, Српско-українско друштво, Матица српска, 2003. – 351 с.
- Т – Текелија, Сава: Описаније живота мога / Сава Текелија приредио Александар Форишковић; поговор Иван Растегорац. – Београд: Нолит, 1989. – 270 стр. – (Српска књижевност. Мемоари, дневници, аутобиографије; 5)

З сербської переклала Лідія Непоп-Айдачич.